

Ewa Ronowska

naukowiec niezależny

ORCID 0000-0001-9740-3153

Stanowisko archeologiczne Tel Moza w Judzie. Charakterystyka kompleksu świątynnego z okresu Pierwszej Świątyni

Abstrakt: Artykuł przedstawia najnowsze ustalenia w kwestii interpretacji pozostałości kompleksu świątynnego w Tel Moza położonego zaledwie kilka kilometrów od starożytnej Jerozolimy. Ustalenia te zostały oparte przede wszystkim na analizie danych archeologicznych zebranych w trakcie prac wykopaliskowych w sezonach 1993, 2012 oraz 2021. Obiekt ten jest jedynym odkrytym do tej pory tak dużym kompleksem świątynnym (poza znacznie mniejszą świątynią w Arad) istniejącym w Judzie w epoce żelaza w okresie Pierwszej Świątyni. Jego odkrycie ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia procesu przemian praktyk kulturowych oraz kształtowania się tradycji religijnych Izraela i Judy. Świątynia w Tel Moza zbudowana została według planu charakterystycznego dla tego typu obiektów wznoszonych na obszarze Lewantu, odpowiada także biblijnemu opisowi Świątyni Salomona. Początkowo zapewne były tutaj czczone jakieś bóstwa kananejskie, a w VIII w. przed Chr. mógł się tu pojawić także kult Jahwe. Miejsce to było użytkowane jeszcze w okresie perskim.

Słowa kluczowe: Tel Moza, Biblia, archeologia, archeologia biblijna, Świątynia Salomona, praktyki kultowe

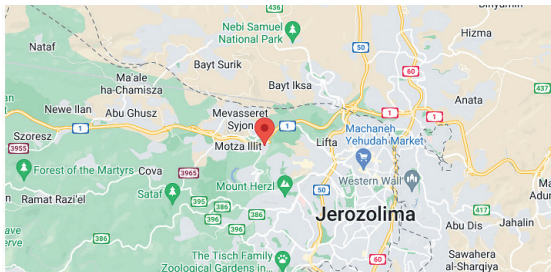
Wprowadzenie. Położenie i warunki naturalne Tel Moza

Tel Moza¹ leży około 7 km na północny zachód od starożytnej Jerozolimy (tzw. Miasta Dawida). Stanowisko znajduje się na

¹ Różnice w pisowni nazwy miejscowości מוֹצָא (wersja wg Biblia Hebraica Stuttgartensia; Joz 18,26) wynikają z braku litery odpowiadającej hebrajskiemu znakowi ז w języku angielskim oraz w innych językach (biblijny angielski, oficjalny angielski używany w okresie Brytyjskiego Mandatu Palestyny, pisownia francuska i niemiecka); wpływa na to także współczesna transliteracja hebrajska i arabska. W 1926 roku pojawiła się po raz pierwszy wersja Motza. Departament Publikacji

zboczu opadającym w kierunku południowym i skierowane jest w stronę starożytnej drogi łączącej Szefelę z Jerozolimą.

U podstawy stoku zbiegają się żyzne doliny Naħal Soreq i Naħal Moza/Arza. Znajduje się tu kilka źródeł oraz miejscami żyzna gleba, a dodatkowo występuje tu stosunkowo łagodny klimat². Warunki te sprzyjały osadnictwu, które rozwijało się na przestrzeni tysiącleci: duże osady istniały w tym regionie już w okresie neolitu (najpierw na tellu, później w dolinach), w epoce żelaza (biblijna Hammosana tellu, w okresie rzymskim (kolonia Emaus założona przez cesarza Wespazjana w celu osiedlenia weteranów X Legionu w dolinie i u podnóża tellu i w średniowieczu (Qalonija z czasów krucjat, położona u podnóża tellu), a także w czasach nowożytnych (istniejąca do 1948 roku arabska wioska Qaluniya)³.

Ryc. 1. Lokalizacja Moza (źródło: <https://www.google.com/maps/place/Motza>)

1. Historia badań

Pierwsze prace wykopaliskowe na tym terenie miały miejsce w latach 40., 60. i 70. XX w. Odkryto wówczas m.in. liczne artefakty z okresu neolitu⁴. Bardzo interesujące okazały się rezultaty późniejszych wykopalisk ratowniczych, przeprowadzonych w 1993 r. w ramach

IAA (Israel Antiquities Authority, Izraelski Urząd Starożytności) używa pisowni Moza lub Moza, zaś na mapach widnieje najczęściej Motza lub Moza. Por. Khalaily *et al.*, „Foreword: The Motza”, 16.

² Kisilevitz, „The Iron IIA”, 147; Garfinkel *et al.*, *Khirbet Qeiyafa Vol. 4.*, 146.

³ Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza”, 295.

⁴ Khalaily – Vardi, „The New Excavations”, 73. Wyniki tych badań zob. Greenhut – de Groot, *Salvage Excavations*, 3–6.

przygotowań do budowy odcinka nowej drogi do Jerozolimy. Ujawniły one, że okres największej aktywności w tym miejscu przypadał na epokę żelaza II (X w. – początek VI w. przed Chr.)⁵. Pozwoliło to na identyfikację stanowiska z biblijną Hammosą wymienioną w Księdze Jozuego jako część regionu należącego do Beniamina (Joz 18,26).

Wykopaliska ratownicze odsłoniły pozostałości budynku magazynowego z licznymi naczyniami do przechowywania, a także dużą liczbą silosów, dlatego uczeni prowadzący tam badania uznali Tel Moza za królewski spichlerz służący składowaniu zboża dostarczanego przede wszystkim do Jerozolimy⁶. W trakcie prac przeprowadzonych w 1993 r. odsłonięto też część monumentalnego budynku („Budynek 500”), na którego terenie odnaleziono m.in. dwie hebrajskie inskrypcje wykonane na fragmentach naczyń ceramicznych. Odkrycia te skłoniły badaczy do przypisania kompleksowi Tel Moza roli ważnego centrum redystrybucji dla Jerozolimy, które mogło pełnić też funkcję kultową⁷.

W ramach wznowionych w 2012 roku wykopalisk ratowniczych zbadano dwie warstwy: jedna zawierała pozostałości wcześniejszego obiektu kultowego, a druga – późniejszy „Budynek 500”⁸. Ponowna eksploracja tego budynku i przylegającego do niego od wschodu dziedzińca pozwoliła ostatecznie potwierdzić istnienie w tym miejscu dużego kompleksu świątynnego. Odsłonięto północną część dziedzińca, północno-wschodni narożnik budynku (wzniesiono go nad istniejącym tam wcześniej silosem) oraz niewielki fragment jego zachodniej części. Udało się odkopać pierwotną fazę fundamentów „Budynku 500”. Okazało się też, że z południowej części kompleksu zachował się jedynie niewielki skrawek położony na wschodnim krańcu badanego obszaru. Zniszczenia w tym miejscu zostały spowodowane naturalną erozją zbcza, późniejszą działalnością

⁵ Greenhut, „Moza during”, 196–197; autor uważa, że ślady pożaru w okresie reprezentowanym na stanowisku przez warstwę VII (XI–X wiek przed Chr.) stanowią pozostałość zniszczeń dokonanych przez Szeszonka I podczas jego najazdu z ok. 925 r. przed Chr., zob. Greenhut, „Moza during”, 189–190.

⁶ Greenhut – de Groot, *Salvage Excavations*, 223.

⁷ Greenhut – de Groot, *Salvage Excavations*, 225; Kisilevitz, „The Iron IIA”, 148.

⁸ Kisilevitz, „The Iron IIA”, 149.

budowlaną (wznoszenie tarasów służących uprawie roli) oraz pracami przy stawianiu dwóch filarów wspierających współczesny wiadukt, znajdujący się dzisiaj dokładnie nad stanowiskiem⁹.

Zidentyfikowany w 2012 roku kompleks świątynny wzniesiony został w centralnej części zbocza, na obszarze wykorzystanym wiele wieków później jako taras rolniczy przez mieszkańców arabskiej wioski Qalunija. Datacja kompleksu ustalona została na epokę żelaza IIA (koniec X – początek IX wieku przed Chr., warstwa VI, obszar B stanowiska), na podstawie licznych fragmentów ceramiki oraz naczyń kultowych znalezionych w fundamentach budowli i na dziedzińcu. Kompleks powstał wzdłuż osi wschód-zachód i składał się z trzech głównych elementów: dziedzińca, portyku oraz budynku z wejściem we wschodniej ścianie (ryc. 2)¹⁰.

Pośrodku dziedzińca wykonanego z ubitej ziemi, naprzeciw wejścia do budynku, odkryto częściowo zachowany kwadratowy ołtarz, który został zbudowany z nieobrobionych kamieni polnych¹¹. Niedaleko ołtarza znajdował się dół z zawartością wskazującą na działalność kultową (składanie ofiar). W pobliżu znaleziono też fragmentarycznie zachowane naczynia kultowe. Tuż przy wejściu do budynku znajdowała się podstawa kolumny. Uczeni prowadzący tu badania opisali obiekt jako długi budynek z szerokim otworem wejściowym umieszczonym we wschodniej ścianie, posiadający dwa pilastry po bokach portyku i kamienne podstawy kolumn przy wejściu¹².

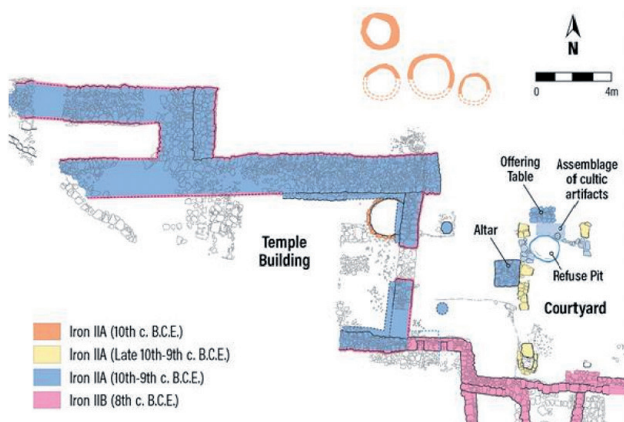
Na północ od głównej sali budynku, po drugiej stronie masywnego muru odkryto wąskie pomieszczenie („Northern Chamber”).

⁹ Kisilevitz, „The Iron IIA”, 149–150; Greenhut – de Groot, *Salvage Excavations*, 50–54, Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

¹⁰ Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

¹¹ Por. Wj 20,24–25: „Uczynisz mi ołtarz z ziemi i ofiarujesz na nim twoje całopalenia i twoje ofiary pojednania z owiec twoich i z bydła twego. Na każdym miejscu, na którym nakażę ci wspominać imię moje, przyjdę do ciebie i będę ci błogosławił. A jeśli postawisz mi ołtarz kamienny, nie stawiaj go z kamieni ociosanych, bo gdy obrobisz je swoim dłutem, zbeczczysz go”. Na ten temat zob. Waszkowiak, „The Altar Laws”, 58–62. Wszystkie fragmenty biblijne przytaczam wg Biblii Warszawskiej.

¹² Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

Ryc. 2. Plan kompleksu świątynnego Tel Moza; stan badań w 2019 r., rys. S. Pirsky (źródło: Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple in Judah!”, 43)

Wewnątrz budynku, wzdłuż północnej i wschodniej ściany znajdowały się kamienne ławy oraz pięć kamieni polnych, które według uczonych mogły funkcjonować jako macewy¹³.

Badania ratownicze przeprowadzone w obrębie warstwy V wykazały, że w epoce żelaza IIB (VIII w. przed Chr.) przeprowadzono wiele prac naprawczych świadczących o utrzymaniu znaczenia kompleksu świątynnego w Moza: zbudowano schody wykonane z grubo ciosanych kamieni polnych, wiodące z dziedzińca do wejścia do budynku świątynnego, podniesiono poziomy posadzki wewnątrz i na zewnątrz budynku, dziedziniec otrzymał nową nawierzchnię i nowe instalacje, wzniesione zostały mury oporowe i ścianki działowe¹⁴.

Prace wykopaliskowe obejmujące warstwę IV, datowaną na późną epokę żelaza IIB (VII–VI w. przed Chr.), odsłoniły pozostałości świadczące o intensywnej działalności budowlanej na tym terenie. Przejawiała się ona m.in. w rozbudowie kompleksu w kierunkach wschodnim i zachodnim. Ciekawym artefaktem pochodzącym z tej epoki, znalezionym w warstwie popiołu na podłodze „Budynek 500”, jest głowica berła ozdobiona motywami kwiatowymi, wykonana

¹³ Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

¹⁴ Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

z egipskiego błękitu. Ten luksusowy przedmiot, a także wspomniana działalność budowlana, świadczą o dużym znaczeniu kompleksu świątynnego w Moza w ostatnim okresie istnienia Królestwa Judy¹⁵.

2. Bieżące prace wykopaliskowe

W kwietniu 2019 oraz w sierpniu 2021 roku na stanowisku przeprowadzono prace badawcze w ramach Tel Moza Expedition na zlecenie Instytutu Archeologii Uniwersytetu w Tel Awiwie. Pracami tymi kierowali Shua Kisilevitz oraz Oded Lipschits. W wykopaliskach uczestniczyli studenci i wykładowcy Uniwersytetu Karola w Pradze, a w drugim sezonie także Uniwersytetu w Osnabrücku¹⁶.

W trakcie tych badań odsłonięto kolejne pozostałości osadnictwa z epok neolitu i żelaza. Potwierdzono m.in. obecność wcześniejszej od kompleksu świątynnego instalacji kultowej, na której istnienie wskazywano na podstawie wyników prac z sezonu 2012. Strukturę tę datuje się na epokę żelaza II. Na razie nie znamy jej planu ani wymiarów. Wiadomo, że była ona mniejsza od kompleksu świątynnego i zajmowała zapewne jedynie obszar jego późniejszego dziedzińca¹⁷.

3. Analiza i interpretacja wyników badań archeologicznych na stanowisku Tel Moza

Jak podkreśla Shua Kisilevitz, Tel Moza jest jedynym miejscem na terenie dawnego Królestwa Judy, gdzie odsłonięto monumentalny kompleks świątynny, z zachowanymi wyraźnymi dowodami potwierdzającymi ciągłość kultu na tym obszarze w całej epoce żelaza II¹⁸. Odkrycie świątyni w Tel Moza pozwala uznać, że w tym okresie podobne obiekty kultu „nie tylko mogły, ale musiały istnieć poza Jerozolimą”¹⁹ jako część oficjalnej, królewskiej religii. Można zatem założyć, że oprócz Świątyni jerozolimskiej na obszarze Judy

¹⁵ Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

¹⁶ Bieżące informacje o tym projekcie można uzyskać na stronie <https://www.telmoza.org>.

¹⁷ Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza” (2020).

¹⁸ Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza” (2020).

¹⁹ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 41.

istniała usankcjonowana świątynia w innej lokalizacji, chociaż jest to niezgodne z narracją biblijną przedstawiającą reformy Ezechiasza i Jozjasza (2 Krl 18; 2 Krl 23; 2 Krn 29–31; 2 Krn 34–35). Ze względu na to, że biblijny opis Świątyni jerozolimskiej jest niemożliwy do weryfikacji na podstawie badań archeologicznych, spotykamy się z intrygującą sytuacją: posiadamy dokładną charakterystykę centralnego miejsca kultu znaną jedynie z tekstu oraz znaczące pozostałości znajdującej się w jego bardzo bliskim otoczeniu świątyni, o której Biblia w ogóle nie wspomina (dlaczego?). Odkrycie kompleksu w Tel Moza ma wagę niezwykłą także dlatego, że pomimo dużej liczby wykopaliisk przeprowadzonych na terenach dawnych królestw Izraela i Judy wielką rzadkością pozostaje odsłonięcie świątyni lub odrębnego budynku przeznaczonego dla celów kultu pochodzących z epoki żelaza II. Sytuacja ta od dawna jest przedmiotem ożywionej dyskusji naukowej. Zanim pozostałości archeologiczne w Tel Moza zidentyfikowano jako świątynię, jedynym obiektem tego typu na omawianym obszarze pozostawała budowla w Arad, która funkcjonowała od X do VII w. przed Chr.²⁰ Charakterystyka wskazywanego czasem w tym kontekście kompleksu w Dan jest problematyczna i zapewne uzależniona od tekstu biblijnego²¹.

3.1. Silosy

Spośród wszystkich odkrytych silosów pięć pochodzi z okresu żelaza IIA (od X w. do początku IX w. przed Chr.), a jeden z nich został „zapieczętowany” przez zbudowaną nad nim później świątynię. Na tej podstawie uczeni przyjęli wniosek, że jeszcze przed budową świątyni obiekt pełnił funkcję centrum administracyjnego i gospodarczego²².

Pozostałe silosy pochodzą z VIII wieku przed Chr., co zapewne wiąże się ze wzrostem gospodarczym w tym okresie. Wzniesienie później budynków magazynowych, które zastąpiły niektóre silosy

²⁰ Układ tej świątyni, znajdującej się w północno-zachodnim narożniku twierdzy z X w. przed Chr., odpowiada przedstawionemu w Biblii układowi Świątyni Salomona, chociaż wejście do świątyni w Arad znajdowało się w szerszym boku głównego pomieszczenia; zob. Negev, *Encyklopedia archeologiczna*, 33.

²¹ Faust, „Israelite Temples”, 7.

²² Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 44.

Ryc. 3. Silosy odkryte w obszarze A położone na wschód od kompleksu świątynnego. Powyżej silosów widoczny jest fragment wiaduktu zbudowanego współcześnie nad stanowiskiem (źródło: fot. D.R. Moulis w: Shuster, „In Photos”, *Haaretz* (Aug. 26, 2021).)

w okresie żelaza IIB–C (od końca VIII do początku VI w. przed Chr.), wskazuje na zwiększenie aktywności gospodarczej tego miejsca i może być odzwierciedleniem rozwoju ekonomicznego i demograficznego Judy w tym czasie²³. Zbudowanie świątyni w sąsiedztwie silosów z pewnością nie jest przypadkowe i świadczy o ścisłym związku miejscowej administracji z kultem²⁴ (w Królestwie Judy? w lokalnej wspólnoty/klanie?).

W sezonie 2021 na północ od budynku świątyni odsłonięto siedem kolejnych silosów, co potwierdza wzajemne powiązanie sektorów kultowego i gospodarczego. Podczas tych wykopaliśk ustalono, że powyżej struktur z późnej epoki żelaza, w tym silosów, wzniesiono budowle pochodzące z okresu perskiego, co dowodzi, że miejsce to

²³ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 44.

²⁴ Już kilkadziesiąt lat temu uczeni zauważyli, że począwszy od epoki brązu w Mezopotamii, w Egipcie i na innych obszarach Bliskiego Wschodu ośrodek władzy obejmował pałac, świątynię i magazyny żywności – w ten sposób budowle o znaczeniu politycznym, religijnym i gospodarczym były skoncentrowane na jednym terenie. Por. Childe, „The Urban Revolution”, 3–17; zob. też Garfinkel *et al.*, *Khirbet Qeiyafa Vol. 4.*, 147.

było zamieszkane jeszcze po zburzeniu Jerozolimy przez Babilończyków²⁵. O użytkowaniu Moza w okresie perskim świadczą też inne artefakty odkryte w 2021 r. w zawalonej części kompleksu na południe od dziedzińca świątynnego: fragmenty naczyń oraz odcisk stempla ze znakiem Yehud, jakiego używano przez około sto lat w okresie perskim i hellenistycznym²⁶.

3.2. Świątynia

3.2.1. Plan świątyni

Świątynia w Moza wzniesiona została zgodnie z planem typowym dla obiektów kultowych Bliskiego Wschodu od trzeciego tysiąclecia przed Chr., który rozpowszechnił się w południowym Lewancie w drugim tysiącleciu przed Chr. Założenia wznoszonych w tym stylu budowli kananejskich odzwierciedlały koncepcję charakterystyczną dla obiektów sakralnych w Mezopotamii i Egipcie: świątynia była ziemską siedzibą boga i obrazem świata²⁷. Zgodnie z tym planem zbudowane zostały m.in. świątynie w Chasor (epoka późnego brązu, obszary A i H) oraz w Ain Dara i Tell Tayinat w Syrii²⁸. Części składowe tych budowli są prawie identyczne z tymi, które występują w biblijnym opisie Świątyni Salomona²⁹.

Obiekty te określa się jako świątynie typu *long room* z przedścionkiem, *temple in the antis*³⁰ lub *Symmetric Syrian Temple Type*³¹. Posiadały one dwie kolumny przy wejściu (Jachin i Boaz wg opisu biblijnego) i składały się z przedsionka (*ulam*) z dwiema antami

²⁵ Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza Expedition”, 36.

²⁶ Shuster, „In Photos”, *Haaretz* (Aug. 26, 2021).

²⁷ Shapira, „The Moza Temple”, 32. Na temat symboliki sanktuarium Jahwe jako mikrokosmosu zob. Majewski, *Pięcioksiąg odczytany*, 268.

²⁸ Kamlah, „Temples of the Levant”, 514–515; Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 45.

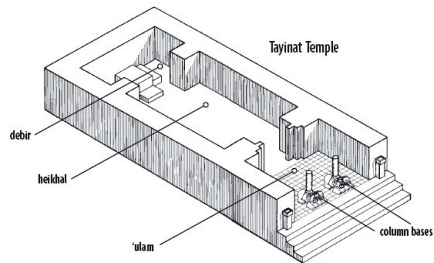
²⁹ Opis poszczególnych części składowych Świątyni Salomona przedstawiają: 1 Krl 6,3; 2 Krn 3,17; Ez 40,48–49; 1 Krl 6,33; 2 Krn 3,17; Ez 41,1–42,10; 1 Krl 6,16.19–20.23.31; 8,6–8; 2 Krn 3,8.9.16; 5,7–9; Ez 41,4; por. Negev, *Encyklopedia archeologiczna*, 420. Na temat struktury i symboliki Świątyni Salomona zob. np. Hurowitz, „Yhwh’s Exalted House”, 63–110.

³⁰ Kamlah, „Temples of the Levant”, 514.

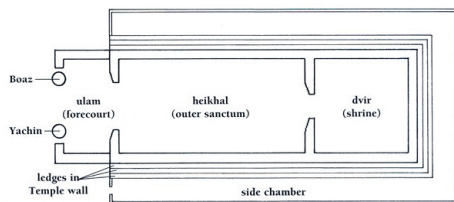
³¹ Mazar, „Temples of the Middle”, 161–187.

Ryc. 4. Lokalizacja niektórych elementów kompleksu świątynnego Tel Moza: a – północno-zachodni narożnik budynku świątynnego; b – pomieszczenie przylegające do północnej ściany budynku wraz z niszą (c) znajdującą się w jego zachodniej ścianie; d – fragmenty wcześniejszej budowli; e – miejsce odnalezienia bloku kamiennego z prawdopodobną pozostałością płaskorzeźby; f – wejście do budynku świątynnego umieszczone w jego wschodniej ścianie; g – podstawa kolumny po północnej stronie wejścia; h – ołtarz; i – dół, w którym znaleziono popiół, fragmenty ceramiki i kości zwierząt; j – silos, nad którym wzniesiono północno-wschodni narożnik budynku świątynnego; k, l – pozostałe silosy (źródło: ortofotografia wykonana przez E. Marco [IAA] po zakończeniu sezonu wykopaliskowego 2021; Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza Expedition”, 36; dzięki uprzejmości Tel Moza Expedition Project)

Ryc. 5. Rekonstrukcja świątyni nr 2 w Tell Tayinat, VIII w. przed Chr. (źródło: Hurowitz, „Solomon’s Temple in Context”, 50)

Ryc. 6. Części składowe Świątyni Salomona, rys. L. Ritmeyer (źródło: Hurowitz, „Inside Solomon’s Temple”, 26)

(odcinki ścian bocznych wysunięte przed ścianę frontową)³², wydłużonego prostokątnego głównego pomieszczenia/sanktuarium (*hekal*) oraz mniejszego, tzw. *świętego świętych* (*debir*), które znajdowało się z tyłu budowli. Tu, zwykle na podwyższeniu, umieszczano centralny obiekt kultu (najczęściej posąg). Budowle te miały orientację wschód-zachód z wejściem we wschodniej ścianie. Ważną częścią składową kompleksu tego typu był położony po wschodniej stronie dziedziniec, na którym znajdował się ołtarz ofiarny³³.

Zespół świątynny w Moza rozciąga się na około 37 m ze wschodu na zachód i składa się z dziedzińca i budynku świątynnego mierzącego w sumie ok. 23,3 m długości³⁴. Południowa część zabudowań świątynnych nie zachowała się, jednak uczeni zakładają, że ich układ był najpewniej symetryczny³⁵. Dlatego można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że obiekt ten posiada elementy charakterystyczne dla budowli kultowych Bliskiego Wschodu:

- świątynia była zorientowana w kierunku wschód-zachód, z wejściem umieszczonym w centralnej części wschodniej ściany
- budynek posiadał przedsionek z antami po obu stronach (był więc podobny do *ulam* występującego w opisie Świątyni Salomona)
- po obu stronach wejścia znajdowały się dwie (wolnostojące?) kolumny, co można wywnioskować z zachowanej między północną antą a wejściem do budynku kamiennej podstawy kolumny (należy zakładać, że istniała też druga, położona symetrycznie po stronie południowej wejścia)
- zachowane pomieszczenie centralne (*hekal*) wskazuje na konstrukcję typu *long room*; wewnątrz tej przestrzeni znajdowała się ława przylegająca do północno-wschodniego narożnika³⁶.

³² Kamlah, „Temples of the Levant”, 515.

³³ Hurowitz, „Solomon’s Temple in Context”, 46.

³⁴ Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza Expedition”, 36.

³⁵ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 45.

³⁶ Kisilevitz, „The Iron IIA”, 150; Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 45; por. Garfinkel – Mumcuoglu, „The Temple of Solomon”, 8; Shapira, „The Moza Temple”, 43–44.

3.2.2. Lokalizacja *świętego świętych*

Dokładne umiejscowienie *świętego świętych* (*debir*) w zachodniej części budowli jest przedmiotem dyskusji. S. Kisilevitz i O. Lipschits uważają, że pewną wskazówką w rozwiązaniu tego problemu mogą być odnalezione wewnątrz budynku pozostałości dwóch rodzajów posadzek położonych na dwóch różnych poziomach: z ubitej ziemi we wschodniej części budynku oraz znajdującej się wyżej, w części zachodniej, pokrytej kamiennym brukiem. Według badaczy wyższy poziom posadzki zachodniej może odzwierciedlać zamysł architektoniczny, zgodnie z którym *święte świętych* znajdowało się wyżej³⁷ niż pozostała część pomieszczenia, mimo braku ściany fizycznie dzielącej wnętrze budowli. Wskazywać na to mogą także różnice w materialnym składzie posadzki. Rekonstrukcja ta pozwala przyjąć trójdzielną układ budynku świątynnego ze *świętym świętych* umieszczonym na jego zachodnim krańcu³⁸. Uczeni podkreślają jednak, że chociaż istnienie *świętego świętych* jest bardzo prawdopodobne, to nie zostało ono jeszcze zlokalizowane w sposób nie pozostawiający wątpliwości³⁹.

Innego zdania jest D. Shapira. Według tego badacza świątynia oprócz przedsionka z antami i kolumnami zawierała jedno pomieszczenie typu *long room* (*hekal*), z położonym w jego zachodnim krańcu drewnianym⁴⁰ *debirem*, który się nie zachował⁴¹. Z kolei Y. Garfinkel uważa, że zachodnia część budowli została odgradzona od reszty pomieszczenia kamienną ścianą, tworząc wewnętrzne *święte świętych*⁴².

³⁷ W świątyni w Arad do kultowej niszy (*debir*) z głównego pomieszczenia prowadziły schody.

³⁸ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 45; Kisilevitz, „The Iron IIA”, 151.

³⁹ *Interview with Shua Kisilevitz*, 6’48; 18’47.

⁴⁰ Wg 1 Krl 6,16: „W odległości dwudziestu łokci od tyłu świątyni wznosił przegrodę z desek cedrowych od posadzki aż do stropu i w ten sposób zbudował wewnętrzny przybytek, miejsce najświętsze”, zatem mogła to być rzeczywiście drewniana struktura. Według jednej z propozycji wyjaśnienia pochodzenia i znaczenia nazwy *debir*, wywodzić się ona ma z egipskiego słowa *db*, które oznaczało drewniany przedmiot wykonany przez cieśle, być może drewnianą przegrodę, a wtórnie obszar za przegrodą, zob. Hurowitz, „Yhwh’s Exalted House”, 73.

⁴¹ Shapira, „The Moza Temple”, 44.

⁴² Garfinkel – Mumcuoglu, „The Temple of Solomon”, 8.

Biorąc pod uwagę dokonane odkrycia (zwłaszcza w obrębie posiadki wewnętrznego pomieszczenia), najbardziej prawdopodobne wydaje się stanowisko S. Kisilevitz i O. Lipschitsa, jednak z uwzględnieniem niewielkiej zmiany: możliwe jest, że *debir* od *hekal* oddzielała w świątyni w Moza drewniana przegroda (pozostaje to w zgodzie z opisem zawartym w 1 Krl 6,16), a nie kamienna ściana.

3.2.3. Pomieszczenie boczne

Interesującym pomieszczeniem należącym do świątyni w Moza jest komora boczna – długa, wąska komnata po północnej stronie budynku. Poszukując odpowiednika tego pomieszczenia, można wskazać instalację biegnącą wokół budynku świątynnego w Ain Dara. „Korytarz” ten, który mógł mieć jedno lub dwa piętra, uczeni porównują do występującego w opisie Świątyni Salomona pomieszczenia nazwanego w 1 Krl 6,10 זַיִת (w tekstach anglojęzycznych zwykle tłumaczone jako „boczna komnata”, wg przekładu Biblii Warszawskiej „krużganek”)⁴³. Innym enigmatycznym określeniem na ten element Świątyni Salomona jest użyte w 1 Krl 6,5 słowo זַיִת (Biblia Warszawska tłumaczy je jako „komnaty boczne”)⁴⁴.

W biblijnych opisach kompleksu Świątyni Salomona (np. 1 Krn 28,12; 2 Krn 31,11) występują też komnaty zwane *lašākôt* (לְשָׁכֹת)⁴⁵, odnoszące się np. do pomieszczeń magazynowych czy sal spotkań⁴⁶. Niektórzy uczeni wywodzą ten termin od akadzyjskiego *ašl/rukkatu*, oznaczającego m.in. magazyn na terenie świątyni⁴⁷. Warto jednak uwzględnić inne opinie, wskazujące na możliwe powiązania bliskowschodnich *lašākôt* (לְשָׁכֹת) z podobnymi pomieszczeniami występującymi w obszarze kultury greckiej/egejskiej. Tak uważa M.L. West, który zwraca uwagę, że w Delfach i w innych sanktuariach tego obszaru istniały budynki zwane *leskhai*, służące spotkaniom i wspólnym

⁴³ Hurowitz, „Solomon’s Temple”, 51.

⁴⁴ Hurowitz, „Inside Solomon’s Temple”, 31–32; Hurowitz, „Yhwh’s Exalted House”, 70–71.

⁴⁵ Por. Strong, „לְשָׁכֹת”, H3957.

⁴⁶ Rosół, „Kwestia léschē-liškā”, 149.

⁴⁷ Hurowitz, „Inside Solomon’s Temple”, 31; Hurowitz, „Yhwh’s Exalted House”, 93.

ucztom, zapewne także rytualnym⁴⁸. Podobnie np. w 1 Sm 9,19–24 znajduje się opis uczty odbywającej się w *liškāh* (לִישְׁכָּה)⁴⁹. Były to zatem pomieszczenia o charakterze publicznym powiązane przede wszystkim z kultem⁵⁰. W Świątyni jerozolimskiej mogły one służyć jakimś rytuałom, a następnie zaczęły funkcjonować jako magazyny lub pomieszczenia mieszkalne⁵¹.

W masywnej zachodniej ścianie⁵² bocznego pomieszczenia budynku świątynnego w Moza odkryto pozostałości wnęki (niszy). Jej przeznaczenie nie jest na razie znane, zostanie ono ustalone w wyniku dalszych badań. Co ciekawe, obecność niszy w bocznej komnacie budynku świątynnego nie jest poświadczona w żadnym innym miejscu na terenie dawnych Królestw Izraela i Judy, nie występuje też w biblijnym opisie Świątyni Salomona⁵³.

Symetryczny układ budynku świątynnego pozwala założyć, że komnata boczna mogła znajdować się także po jego południowej stronie. Cechy północnego pomieszczenia bocznego zdają się wskazywać, że miało ono przeznaczenie kultowe o charakterze zbliżonym do *liškāh*.

3.3. Dziedziniec

Po wschodniej stronie budynku świątynnego odsłonięto otwarty utwardzony dziedziniec, a na nim umieszczony na wprost wejścia

⁴⁸ West, *Wschodnie oblicze Helikonu*, 76; zob. też Rosół („Kwestia léschē-liškā”, 151), który przywołuje wypowiedź Pauzaniaza: „[w]iele tego typu budowli spotkasz w całej Helladzie”.

⁴⁹ 1 Sm 9,22: „I zabrał Samuel Saula i jego sługę, i wprowadził ich do sali i wyznaczył im miejsce najprzedniejsze wśród zaproszonych mężów, których było około trzydziestu”.

⁵⁰ Rosół, „Kwestia léschē-liškā”, 149.

⁵¹ Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 297.

⁵² Prace wykonane w sezonie 2021 odsłoniły północno-zachodni narożnik budynku świątynnego, co pozwoliło uczonym precyzyjnie określić jego wymiary oraz wywnioskować, że komora boczna nie biegła z trzech stron głównych pomieszczeń budynku (inaczej niż w przypadku biblijnego opisu Świątyni Salomona). Zob. Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza Expedition”, 36.

⁵³ *Interview with Shua Kisilevitz*, 7°53”, 8°16”–9°00”; Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza Expedition”, 36.

do świątyni kwadratowy ołtarz o szerokości 1,4 m z każdej strony zbudowany ze średniej wielkości kamieni polnych. W bezpośredniej bliskości ołtarza znajdował się dół, w którym znaleziono duże ilości popiołu i kości młodych, „czystych” zwierząt, tj. bez wad i defektów, głównie owiec i kóz – niektóre były spalone, niektóre nosiły ślady uboju. Niedaleko dołu odkryto kamienną instalację – podium o wymiarach około 90 na 60 cm i około 30 cm wysokości⁵⁴. W pobliżu znaleziono też celowo przykryte grubą warstwą ziemi, częściowo zachowane artefakty kultowe, m.in. fragmenty stojaków i kielichów, kilka figurek zoomorficznych oraz głowy dwóch figurek antropomorficznych. Odkryto także zawieszki, w tym jedną w kształcie owocu granatu⁵⁵. Na podstawie tych znalezisk wnioskować można, że podium służyło jako stół ofiarny podczas rytuałów odbywających się na dziedzińcu⁵⁶.

W czasie sezonu wykopaliskowego 2021 w obrębie dziedzińca świątynnego odsłonięto kolejne instalacje: fragment budowli składającej się z dwóch pomieszczeń, która przylegała do południowego boku dziedzińca i była zapewne częścią kompleksu kultowego. Konstrukcję tę uczeni datują na późną epokę żelaza. W północnym pomieszczeniu tej budowli odkryto m.in. kolejną na tym stanowisku figurkę konia⁵⁷.

W sumie na dziedzińcu świątynnym badacze zidentyfikowali cztery warstwy z epoki żelaza II. Spośród tych warstw pierwsza jest najlepiej zachowana i obejmuje zespół kultowy: podium, dół i ołtarz

⁵⁴ Kisilevitz, „The Iron IIA”, 153.

⁵⁵ Owoce granatu mają bardzo bogatą symbolikę kultową związaną m.in. z płodnością oraz długim życiem. Zgodnie z opisem zawartym w Biblii zawieszki o tym kształcie zdobiły dół szaty kapłanów Świątyni jerozolimskiej: „Na jego dolnych brzegach zrobisz dookoła jabłuszka granatu z fioletowej i czerwonej purpury i z karmazynu, a między nimi wokoło złote dzwoneczki. Złoty dzwoneczek i jabłuszko granatu, i znowu złoty dzwoneczek i jabłuszko granatu będą dokoła na dolnych brzegach płaszcza” (Wj 28,33–34). Owocami granatu ozdobione były także kapitele kolumn stojących po obu stronach wejścia do Świątyni: „Głowice te spoczywały na dwóch kolumnach również i powyżej, tuż przy wypukłości, która była po stronie plecionki; jabłek granatu zaś było dwieście w rzędach wokoło jednej i drugiej głowicy” (1 Krl 7,20).

⁵⁶ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 46.

⁵⁷ Kisilevitz – Lipschits, „Tel Moza Expedition”, 36.

oraz akcesoria kultowe. Zachowały się one pod posadzką wyznaczającą drugi poziom dziedzińca świątynnego, ponieważ zostały tam celowo zdeponowane w czymś w rodzaju odpowiednika genizy. Umieszczenie ich w takim schowku nie oznaczało zerwania z tradycjami religijnymi, ale raczej rodzaj rytuału, którego celem było zastąpienie starych akcesoriów kultowych nowymi⁵⁸.

Ryc. 7. Ołtarz znajdujący się naprzeciw wejścia do budynku świątynnego oraz podstawa kolumny po północnej/prawej stronie tego wejścia; widok w kierunku zachodnim (źródło: fot. D.R. Moulis w: Shuster, „In Photos”, *Haaretz* [Aug. 26, 2021])

3.4. Figurki

Znalezione na dziedzińcu figurki zostały wytworzone z lokalnej gliny, wszystkie tą samą techniką. Z figurek antropomorficznych zachowały się tylko głowy. Każda z nich posiada gliniane aplikacje: włosy, okrągłe nakrycia głowy, rysy twarzy, oczy wykonane z przekłutych kulek oraz „zarost” w postaci nakłuć na brodzie. Głowy te mogły należeć do całych figurek antropomorficznych lub stanowić

⁵⁸ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 47.

część jakiegoś kultowego akcesorium, zanim zostały (najprawdopodobniej) intencjonalnie zniszczone⁵⁹.

Wśród artefaktów pochodzących z okresu żelaza IIA (od drugiej połowy X do połowy IX wieku przed Chr.) z obszaru Judy antropomorficzne figurki męskie zdarzają się stosunkowo rzadko. Najbliższym geograficznie i chronologicznie odpowiednikiem figurek z Tel Moza jest nieco wcześniejszy artefakt z Khirbet Qeiyafa, jednak najlepszą analogią dla nich stanowi głowa męskiej figurki z filistyńskiego Aszdod z XI w. oraz dwie figurki z edomickiej Bosry z IX–VIII w. przed Chr.⁶⁰ Figurki te miały bliżej nieokreślone znaczenie kultowe, zapewne były przynoszone na świątynny dziedziniec jako wota lub amulety używane podczas rytuałów i raczej nie były wyobrażeniami bóstwa⁶¹.

Kilka figurek zoomorficznych odnalezionych w Tel Moza przedstawia konie. Największa spośród tych figurek ma wydrążony korpus oraz przymocowane do niego nogi jeźdźca, którego ciało nie zachowało się. Figurki te zostały wykonane zapewne z zamiarem użycia ich w rytuałach odbywanych w świątyni i prawdopodobnie funkcjonowały jako obiekty pośredniczące w przekazywaniu sił magicznych, łączących czcicieli z boskimi mocami⁶². Pewną wskazówką dotyczącą rytuałów, których elementem była figurka konia, może być opisujący działania Jozjasza fragment 2 Krl 23,11: „Kazał usunąć konie, które królowie judzcy poświęcili Słońcu u wejścia do świątyni Pańskiej”.

Konie były najczęstszym gatunkiem zwierząt reprezentowanym w sztuce koroplastyki na obszarze Lewantu w całej epoce żelaza. Figurki koni pojawiły się w X–IX w. przed Chr. najprawdopodobniej w związku z rosnącym znaczeniem jazdy konnej i rydwanów. Występowały one początkowo głównie w Królestwie Izraela, a od VIII w.

⁵⁹ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 46–47; Kisilevitz, „The Iron IIA”, 156; Kisilevitz, „Terracotta Figurines”, 3.

⁶⁰ Kisilevitz, „Terracotta Figurines”, 3; Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 47.

⁶¹ Kisilevitz *et al.*, „Facing the Facts”, 41.

⁶² Kisilevitz, „Terracotta Figurines”, 6–10.

przed Chr. stały się powszechne w południowym Lewancie⁶³. Figurki z Tel Moza to najstarsze z dotychczas odkrytych przedstawień koni z epoki żelaza w Judzie⁶⁴.

Y. Garfinkel zaproponował niedawno, by figurki antropomorficzne i zoomorficzne z Tel Moza oraz glinianą głowę z Khirbet Qeiyafa uznać za nowy typ figurki z wczesnej epoki żelaza II (X–IX w. przed Chr.) reprezentujący męskiego boga, może nawet Jahwe. Uczony ten wysunął hipotezę, że ponieważ niektóre z wymienionych figurek przedstawiają, jego zdaniem, jeźdźca i konia, należy je odnieść do fragmentów Biblii opisujących w ten sposób Jahwe (np. Ha 3,8)⁶⁵. Hipotezę tę stanowczo odrzucili S. Kisilevitz i O. Lipschits oraz inni uczeni⁶⁶.

3.5. Stojak kultowy

Interesującym przedmiotem odkrytym w Tel Moza jest sporych rozmiarów stojak kultowy, pierwotnie zapewne ustawiony na dziedzińcu, w pobliżu stołu ofiarnego. Zachowały się na nim m.in. fragmenty symetrycznych przedstawień dwóch lwów lub sfinksów, dobrze znanych z kultowych artefaktów epoki żelaza. Podobne stojaki zostały odkryte na wielu innych stanowiskach archeologicznych z tej epoki, np. w Arad czy Megiddo⁶⁷. Występowały one w okresie żelaza w całym Izraelu, Judzie, Fenicji czy Transjordanii.

⁶³ Kisilevitz *et al.*, „Facing the Facts”, 40, zob. też Keel – Uehlinger, *Dieux, déesses*, 332–334.

⁶⁴ Kisilevitz, „The Iron IIA”, 158–159.

⁶⁵ Garfinkel, „The Face of Yahweh?”, 30–33; Garfinkel, „The Iron Age Clay”, 157–158. Podobną interpretację znalezionych w Tel Moza figurek koni z fragmentami stóp stojącego na nich jeźdźca zaproponował C. Uehlinger. Według niego może to być przykład jednego ze sposobów przedstawiania Jahwe jako antropomorficznego boga stojącego lub jadącego na koniu. Uczony zastrzega jednak, że ten typ ikonograficzny może odnosić się do innego bóstwa. Zob. Uehlinger, „Beyond ‘Image Ban’”, 108.

⁶⁶ Kisilevitz *et al.*, „Facing the Facts”, 38–45.

⁶⁷ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 49.

4. Problemy i hipotezy badawcze

Odkrycia dokonane w Tel Moza skłaniają do sformułowania wielu pytań i hipotez. Kim byli budowniczości świątyni? Jaki (i czy w ogóle) był ich udział w powstaniu Królestwa Judy? Czy możliwe jest, że w czasie, gdy powstała świątynia w Moza, w Jerozolimie istniała jedynie przypałacowa kaplica?⁶⁸ Dlaczego Biblia nie wspomina o tym okazałym kompleksie świątynnym, działającym tak blisko jerozolimskiego Przybytku przez kilka stuleci? A może w przekazie biblijnym znajdują się wzmianki, które odnoszą się do tego obiektu aluzyjnie, niejednoznacznie? Czy silosy zbożowe zbudowano tutaj, by zapewnić zaopatrzenie miejscowej ludności, czy był to spichlerz Jerozolimy lub źródło dochodu miejscowych kapłanów? Jakie bóstwo było tu czczone? Baal? El? Jahwe? Może były one czczone kolejno po sobie lub sprawowany był tu jednocześnie kult kilku bóstw? Na wiele z tych pytań nie znamy jeszcze odpowiedzi, na niektóre da się odpowiedzieć jedynie hipotetycznie.

4.1. Jakie bóstwo było czczone w Tel Moza?

W sezonie 2021 na w obrębie budynku świątynnego w Moza znaleziono kamienny blok z reliefem, który użyty został wtórnie przy budowie jednej ze ścian świątyni⁶⁹. Jego pierwotne przeznaczenie jest obecnie przedmiotem badań i nie jest na razie jasne, czy miał on znaczenie kultowe. Niemniej odkrycie na terenie obiektu różnych przedmiotów kultowych, figurek i kamieni polnych, które można interpretować jako macewy świadczy o różnorodnych formach praktyk religijnych występujących w tym miejscu na przestrzeni stuleci. Artefakty te dobrze ilustrują zróżnicowanie kultu religijnego na obszarze Lewantu w okresie żelaza II. Kult ten często przyjmował formę ikonyczną, w której zasadniczym elementem były antropomorficzne posągi albo inne wyobrażenia bogów oraz figurki występujące w różnych kontekstach – w świątyniach, sanktuariach i innych miejscach, gdzie odbywały się rytuały ku czci bóstw. Oprócz tego funkcjonowały w tym okresie także anikoniczne formy kultu, związane

⁶⁸ Römer, *L'invention de Dieu*, 133.

⁶⁹ *Interview with Shua Kisilevitz*, 38'10", 38'39".

szczególnie z kamiennymi stelami/macewami⁷⁰. Ich obecność jednak nie powinna być uważana za niepodważalny dowód na występowanie w danym miejscu kultu Jahwe ani też stanowić koronnego argumentu na poparcie anikonicznego charakteru tego kultu⁷¹. Wiadomo bowiem, że słupy kamienne były wykorzystywane w praktykach kultowych przez różne ludy Bliskiego Wschodu od pradawnych czasów⁷².

Ze względu na zróżnicowanie religijne występujące w okresie, gdy powstał kompleks świątynny w Tel Moza, możemy przyjąć, że początkowo było tu czczone jakieś bóstwo (lub bóstwa) kananejskie. Naczelnym bogiem panteonu kananejskiego był El, który zajmował ważne miejsce także w religii Izraelitów⁷³. W samej nazwie „Izrael” obok rdzenia *yśr/yśr* występuje imię tego boga⁷⁴, co wskazuje na jego fundamentalne znaczenie dla tej wspólnoty. Komponent *’el* jest wcześniej poświadczony w semickich imionach teoforycznych⁷⁵. Obok Ela ważnym bóstwem kananejskim był także Baal, który we wczesnej epoce żelaza odgrywał znaczącą rolę w religii ludności izraelskiej. Kult Baala i kult Jahwe współistniały wówczas obok siebie, a wzrost znaczenia Jahwe był możliwy m.in. dzięki przejściu przez niego niektórych cech, które wcześniej były charakterystyczne dla Baala⁷⁶. Autorzy biblijni kładą nacisk na rywalizację między obydwoma tymi bogami; zastąpiła ona, jak się wydaje, występującą w wierzeniach kananejskich podobną relację między Elem a Baalem⁷⁷.

Początki kultu Jahwe są od lat przedmiotem ożywionej dyskusji⁷⁸. Toponimy z obszaru Izraela i Judy z przełomu II i I tysiąclecia przed Chr. nie wskazują na jego obecność na tym terenie, ale zawierają

⁷⁰ Ten rodzaj kultu poświadczony jest m.in. w świątyni w Arad. Na temat symboliki i znaczenia macewy zob. Bloch-Smith, „Maššēbôt”, 28–39.

⁷¹ Uehlinger, „Anthropomorphic Cult Statuary”, 139–140, 154; Uehlinger, „Beyond ‘Image Ban’”, 110.

⁷² Podobne artefakty kultowe (np. dolmeny czy menhiry) występowały już w prehistorii, por. Negev, *Encyklopedia archeologiczna*, 269.

⁷³ Herrmann, „El”, 274; Römer, *L’invention de Dieu*, 103–110.

⁷⁴ Niesiołowski-Spanò – Stebnicka, *Historia Żydów*, 59.

⁷⁵ Herrmann, „El”, 278–279.

⁷⁶ Herrmann, „Baal”, 137–138.

⁷⁷ Niesiołowski-Spanò – Stebnicka, *Historia Żydów*, 138.

⁷⁸ Literatura na ten temat jest bardzo obszerna; spośród najnowszych opracowań zob. np. van Oorschot – Witte, *The Origins of Yahwism*.

komponenty będące głównie świadectwem kultu Ela, Baala, Dagona, Anat, Szalimu oraz Szamasza⁷⁹. Obecny stan wiedzy pozwala przypuszczać, że kult Jahwe pojawił się na tym obszarze w IX wieku, najpierw na północy, w Królestwie Izraela, co zaświadczone jest m.in. przez pojawienie się tam wówczas jahwistycznych imion teoforycznych⁸⁰. Wprowadzenie tego kultu nie oznaczało likwidacji kultów innych bóstw, ale raczej dominację Jahwe nad nimi. Za panowania Omriego i Achaba Jahwe stał się zapewne naczelnym bogiem państwowym, opiekunem królów⁸¹. W Judzie jego kult pojawił się najprawdopodobniej wraz z pochodzącymi z północy członkami rodziny królewskiej⁸² i nie był w tym okresie (VIII–VII wiek) jednorodny, ale stanowił konglomerat jahwizmu i wierzeń lokalnych⁸³. W okresie istnienia monarchii w Izraelu i w Judzie Jahwe był czczony w licznych sanktuariach, m.in. w Beer-Szebie, Betel, Dan, Gibeonie, Hebronie, Jerozolimie, Penuel, Sychem, Szilo, Samarii i w wielu innych miejscach⁸⁴. Praktyki ku jego czci były rozmaite⁸⁵ i, tak jak w przypadku innych bóstw południowego Lewantu, wiązały się z występowaniem różnych artefaktów kultowych, takich jak figurki antropomorficzne i teriomorficzne oraz reprezentacje niefiguracywne⁸⁶. Koncepcja Jedynego Boga czczonego w jednej Świątyni rozwinęła się dopiero w okresie powygnaniowym⁸⁷.

⁷⁹ Römer, *L'invention de Dieu*, 115.

⁸⁰ Niesiołowski-Spanò – Stebnicka, *Historia Żydów*, 139; Liverani, *Nie tylko Biblia*, 137.

⁸¹ Niesiołowski-Spanò – Stebnicka, *Historia Żydów*, 119.

⁸² Niesiołowski-Spanò – Stebnicka, *Historia Żydów*, 117–118, 127, 143–144, 169; Liverani, *Nie tylko Biblia*, 155.

⁸³ Niesiołowski-Spanò – Stebnicka, *Historia Żydów*, 171–172.

⁸⁴ Uehlinger, „Beyond ‘Image Ban’”, 106.

⁸⁵ Römer, *L'invention de Dieu*, 139, 153, 161. Jedno z sanktuariów poświęconych Jahwe znajdowało się na górze Nebo. Wspomina o nim stela króla Moabu Meszy. Wzmianka ta jest chronologicznie pierwszą znaną nam informacją o Jahwe jako bogu Izraela. Badania and treścią tej steli mają obszerną literaturę, zob. np. Lipiński, *Studia z dziejów*, 392.

⁸⁶ Uehlinger, „Beyond ‘Image Ban’”, 110.

⁸⁷ Spośród licznych opracowań na ten temat zob. np. Pakkala, „The Origins of Yahwism”, 267–281.

Naszkiecowane powyżej czynniki wskazujące na zróżnicowanie religii w Izraelu i Judzie w epoce żelaza pozwalają na wysunięcie wniosku, że istnienie w tym czasie kompleksu świątynnego w Tel Moza w bliskiej odległości od jerozolimskiego Przybytku nie było niczym niezwykłym, ale wpisywało się w ówczesny religijny krajobraz tego obszaru. Obecny stan badań nie pozwala na precyzyjne ustalenie, jakie bóstwo było czczone w Tel Moza. S. Kisilevitz uważa za bardzo prawdopodobne istnienie tam początkowo sanktuarium Ela lub/i Baala, ze względu na to, że założenie świątyni datuje się na początek IX w. przed Chr., gdy kult tych bóstw był powszechny na tym obszarze⁸⁸. Według S. Kisilevitz w VIII wieku mogły się tu zacząć także praktyki kultowe ku czci Jahwe, czczonego początkowo obok innych bóstw. Od VII wieku kult Jahwe mógł stać się dominujący. Jest to zgodne ze stanem naszej obecnej wiedzy o ówczesnej sytuacji religijnej w tym regionie⁸⁹. Uczeni są pewni, że świątynia w Moza istniała po reformach Ezechiasza (w tym czasie mógł tam być czczony już tylko Jahwe), ale dopiero dalsze badania wykażą, czy działała jeszcze w czasach Jozjasza⁹⁰.

4.2. Kim byli budowniczości kompleksu świątynnego?

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, kto i dlaczego wznosił zespół świątynny w Tel Moza, jest przedmiotem ożywionej dyskusji. Zdaniem S. Kisilevitz i O. Lipschitsa budowa tego kompleksu, w skład którego wchodziły również instalacje służące gromadzeniu żywności, była przedsięwzięciem lokalnej społeczności rolniczej. Społeczność ta mogła na początku obejmować jedynie kilka wsi lub nawet tylko rodzin tworzących niewielką wspólnotę o charakterze ekonomicznym, która zbudowała najpierw silosy. Następnie wzniesiono świątynię, prawdopodobnie ku czci bóstw mających zapewnić tej wspólnotcie wysokie plony. W miarę upływu czasu wykształciła się tu miejscowa elita. Uczeni dopuszczają nawet istnienie początkowo autonomicznej

⁸⁸ *Interview with Shua Kisilevitz*, 21'57".

⁸⁹ *Interview with Shua Kisilevitz*, 22'23".

⁹⁰ *Interview with Shua Kisilevitz*, 23'14".

wspólnoty ustrojowej/politycznej Moza⁹¹. W okresie żelaza IIB (zapewne od końca VIII w. przed Chr.) kompleks świątynny znajdował się już pod rządami Judy i dlatego ostatecznie musiał zostać w jakiś sposób usankcjonowany przez Jerozolimę⁹².

Inni badacze nie podzielają tej opinii. Z. Greenhut jest zdania, że kompleks Tel Moza należał od początku swego istnienia do Judy jako jednostki terytorialno-politycznej⁹³. Z kolei D. Shapira uważa, że budowniczości świątyni w Moza inspirowali się Świątynią Salomona. Według tego uczonego projekt obiektu tego typu powstał w Judzie (w Jerozolimie) i rozprzestrzenił się ze stolicy Salomona na resztę królestwa. Świątynia Salomona mogła zawierać kluczowe elementy występujące w innych świątyniach bliskowschodnich (takich jak w Ain Dara), jednak w swej zasadniczej części była ona dostosowana do kultu praktykowanego w Judzie. Kompleks w Moza mógł zatem powstać według wzorca jerozolimskiego⁹⁴.

Podobnego zdania jest Y. Garfinkel. Według niego odkrycie kompleksu w Moza poświadcza istnienie w Judzie już w X wieku obiektów świątynnych zawierających pięć charakterystycznych elementów architektonicznych (dwie kolumny u wejścia, dziedziniec, wewnętrzne sanktuarium, *święte świętych*, boczna komnata). Garfinkel uważa, że budynek w Moza był skromną, wiejską kopią okazałych świątyń (w tym także Świątyni Salomona) wznoszonych w ośrodkach władzy na obszarze Lewantu w epoce żelaza. Biblijny opis Świątyni Salomona, odkrycie kamiennego modelu budynku świątynnego w Khirbet Qeiyafa oraz odsłonięcie świątyni w Moza zdaniem tego badacza stanowią dowód na historyczność tradycji biblijnej⁹⁵. Biorąc pod uwagę nasz obecny stan wiedzy na temat archeologii Jerozolimy w X–IX w. przed Chr., można stwierdzić, że propozycje D. Shapiry oraz Y. Garfinkela wydają się mało prawdopodobne⁹⁶.

⁹¹ Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 48–49; Khalaily – Re’em – Vardi – Milevski, „Foreword: The Motza”, 13–14.

⁹² Kisilevitz – Lipschits, „Another Temple”, 49.

⁹³ Greenhut, „Moza during the 10th–9th”, 192.

⁹⁴ Shapira, „The Moza Temple”, 46.

⁹⁵ Garfinkel – Mumcuoglu, „The Temple of Solomon”, 14–15.

⁹⁶ Pomijam tu całą żarliwą dyskusję na temat istnienia/nieistnienia Zjednoczonej Monarchii oraz potężnego (lub nie) władztwa Dawida i Salomona, por. Ronowska, „Problem działalności”, 33.

Interesująca hipotezę wysunął N. Na'aman, który zaproponował identyfikację świątyni w Tel Moza z domem Obed-Edoma, Filistyna z Gat⁹⁷, wymienionego w biblijnym opisie przeniesienia Arki Przymierza z Kiriath-Jearim do Jerozolimy przez Dawida (2 Sm 6,10–12; 2 Krn 13,13–14). Według tej relacji z powodu wydarzenia z udziałem Uzzy, który zginął, ponieważ dotknął Arki, Dawid zdecydował się pozostawić ją w domu Obed-Edoma, skąd po trzech miesiącach została zabrana do Jerozolimy. N. Na'aman podkreśla, iż domu Obed-Edoma nie wybrano przypadkowo, ale musiał on być jakimś rodzajem sanktuarium, ponieważ Arka zawsze umieszczana była w miejscach kultu (takich jak np. sanktuarium w Szilo, ołtarz w pobliżu Bet-Szemesz, dom Abinadaba w Kiriath-Jearim⁹⁸). Lokalizacja świątyni w Tel Moza na trasie, jaką miała przebyć Arka z Kiriath-Jearim do Jerozolimy, pasuje według uczonego do hipotetycznego położenia domu Obed-Edoma. Dodatkowo N. Na'aman wskazuje, że odnalezione w Tel Moza figurki niekoniecznie mają judzkie pochodzenie, stąd możliwe jest utożsamienie istniejącej tam świątyni z domem Obed-Edoma, który był Filistynem⁹⁹.

Hipotezy Na'amana nie należy odrzucać w całości. Jest całkiem możliwe, że przekaz biblijny zachował pamięć o obecności jakiegoś rodzaju elementów kultury filistyńskiej w Tel Moza. S. Kisilevitz zwróciła uwagę, że motywy występujące na odnalezionych tu artefaktach kulturowych zdradzają różnorakie pochodzenie (syrjskie, egejskie, edomickie)¹⁰⁰, a najlepszą analogią dla głów figurek męskich stanowi podobny zabytek pochodzący z filistyńskiego Aszdod¹⁰¹. Podobne do odkrytych w Moza figurki koni (lub koni i jeźdźców), typowych dla epoki żelaza, odnaleziono także w miastach filistyńskich¹⁰². Trzeba też pamiętać, że znajdujące się po północnej stronie budynku świątynnego pomieszczenie boczne mogło mieć przeznaczenie kultowe o charakterze zbliżonym do występującego w świecie greckim *liškāh*. Zdaniem W. Burkerta słowo to oraz zwyczaj

⁹⁷ Na'aman, „The Judahite Temple”, 3–13.

⁹⁸ O tym kompleksie zob. Ronowska, „Kiriath-Jearim”, 5–37.

⁹⁹ Na'aman, „The Judahite Temple”, 10.

¹⁰⁰ Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

¹⁰¹ Kisilevitz, „Terracotta Figurines”, 3.

¹⁰² Ben-Shlomo, „Philistine Cult”, 16.

wznoszenia oznaczających je pomieszczeń przynieśli ze sobą ze świata egejskiego Filistyni¹⁰³. Sale o tej nazwie pojawiły się na terenie kompleksu świątynnego w Jerozolimie za panowania Ezechiasza (VIII/VII w. przed Chr.), a były one zapewne przeznaczone do zachowania rytualnej czystości i łączy się je z Lewitami¹⁰⁴. Według przekazu zawartego w 1 Krn 15,17–18 Obed-Edom był Lewitą, który uczestniczył w obrzędach związanych z Arką (1 Krn 15,21), zatem obecność komnaty bocznej z prawdopodobnym przeznaczeniem kultowym może być interpretowana jako dodatkowy argument świadczący o związkach świątyni w Moza z Filistynami na jakimś etapie jej istnienia (przed reformą Ezechiasza?). Jak podkreśla Na’aman, wciąż niewiele wiadomo o wymianie kulturowej między Judą a jej zachodnimi sąsiadami¹⁰⁵.

Konkluzja

Odkrycie jedyne – jak do tej pory – tak dużego kompleksu świątynnego istniejącego w epoce żelaza w pobliżu Jerozolimy ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia procesu przemian praktyk kultowych oraz kształtowania się tradycji religijnych Izraela i Judy. Świątynia w Tel Moza zbudowana została według planu charakterystycznego dla tego typu obiektów wznoszonych na obszarze Lewantu, szczególnie zaś nawiązuje w tym zakresie do tradycji syryjskich. Układ pomieszczeń tej świątyni odpowiada także biblijnemu opisowi Świątyni Salomona. Odkryte na terenie kompleksu świątynnego artefakty kultowe wykazują, poza motywami lokalnymi, związki z kulturą syryjską, egejską, edomicką oraz filistyńską, co może świadczyć o złożonej religijności miejscowej ludności oraz stanowić dowód na istnienie, jak twierdzą

¹⁰³ Burkert, „Lescha-liškah”, 19–38.

¹⁰⁴ Niesiołowski-Spanò, *Dziedzictwo Goliata*, 298.

¹⁰⁵ Na’aman, „The Judahite Temple”, 10. O powiązaniach między praktykami religijnymi Filistynów i Izraelitów mogą świadczyć m.in. odkrycia dokonane w filistyńskim Aszdod. Znalezione tam datowany na epokę żelaza IIA kultowy stojak z przedstawieniem kompletnego zespołu muzyków. Może to być wyobrażenie orkiestry grającej w świątyni lub podczas jakiegoś rytuału religijnego. Związek między muzykami a kultem i świątyniami opisany jest także w Biblii (np. 1 Krn 13,8; 15,16; 2 Krn 5,12–13); por. Ben-Shlomo, „Philistine Cult”, 16.

uczeni, „hybrydowych praktyk kultowych w Judzie w epoce żelaza IIA”¹⁰⁶. Trudno z całą pewnością wskazać, kto wznosił świątynię w Tel Moza, można jednak założyć, że była to mała lokalna społeczność, która zbudowała najpierw instalacje służące gromadzeniu żywności, a potem budowle związane z praktykami religijnymi. Należy przyjąć, że były tutaj czczone początkowo jakieś bóstwa kananejskie – El i/lub Baal. Później – od VIII w. przed Chr. – mógł się tu pojawić także kult Jahwe, któremu oddawano cześć zapewne najpierw obok innych bogów, a następnie (może od VII wieku) jego kult stał się tutaj dominujący. Dowody archeologiczne wskazują, że w okresie żelaza IIB (zapewne od końca VIII w. przed Chr.) kompleks w Tel Moza znajdował się we władaniu królów judzkich. Wykopaliska odsłoniły nieliczne zabytki z okresu perskiego, co świadczy o użytkowaniu miejsca jeszcze w tej epoce, chociaż wyjaśnienie na czym dokładnie ono polegało wymaga dalszych badań.

The Archaeological Site of Tel Moza in Judah: Characteristics of the Temple Complex from the First-Temple Period

Abstract: The article presents the latest findings on the interpretation of the remains of the temple complex at Tel Moza, located just a few kilometers away from ancient Jerusalem. These findings were based primarily on the analysis of archaeological data collected during the excavation works in the seasons 1993, 2012 and 2021. This edifice is the only hitherto discovered temple complex that existed in Judah during the Iron Age (apart from the much smaller temple in Arad) in the First-Temple period. Its discovery is crucial for the understanding of the process of cult practices development and the formation of religious traditions in Israel and Judah. The temple at Tel Moza was built according to the plan characteristic of this type of buildings erected in the Levant. It also corresponds to the biblical description of the Temple of Solomon. Initially, some Canaanite deities were probably worshipped here, and in the 8th century BC the cult of Yahweh could also be introduced. The place was still in use in the Persian period.

Keywords: Tel Moza, Bible, archeology, biblical archeology, Temple of Solomon, cult practices

¹⁰⁶ Kisilevitz *et al.*, „Moza, Tel Moza” (2014).

Bibliografia

- Ben-Shlomo, D., „Philistine Cult and Religion According to Archaeological Evidence”, *Religions* 10/2 (2019) art. nr 74. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel10020074>.
- Bloch-Smith, E., „Maṣṣēbôt in the Israelite Cult: An Argument for Rendering Implicit Cultic Criteria Explicit”, *Temple and Worship in Biblical Israel. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar* (red. J. Day; London – New York, NY: T & T Clark 2007) 28–39.
- Burkert, W., „Lescha-liškah. Sakrale Gastlichkeit zwischen Palästina und Griechenland”, *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament: Internationale Symposion Hamburg, 17–21 Marz 1990* (red. B. Janowski – K. Koch – G. Wilhelm; Orbis Biblicus et Orientalis 129; Freiburg: Universitätsverlag – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1993) 19–38.
- Childe, G.V., „The Urban Revolution”, *The Town Planning Review* 21/1 (1950) 3–17, <http://www.jstor.org/stable/40102108?origin=JSTOR-pdf>.
- David, A., „Judahite Temple by Jerusalem May Have Housed Statue of Canaanite God”, *Haaretz* (Oct. 27, 2021), https://www.haaretz.com/archaeology/judahite-temple-by-jerusalem-may-have-housed-statue-of-canaanite-god-1.10330237?fbclid=IwAR0Ty00jGjitF66T_N5wx91S0bXuIXrl7WgldTn_Kn0VEPuHUKsmHTOouDw.
- Faust, A., „Israelite Temples: Where Was Israelite Cult Not Practiced, and Why?”, *Religions* 10/2 (2019) art. nr 106. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel10020106>.
- Garfinkel, Y., „The Iron Age Clay Figurine Head”, *Khirbet Qeiyafa Vol. 4. Excavation Report 2007–2013: Art, Cult, and Epigraphy* (red. Y. Garfinkel – S. Ganor – M.G. Hasel; Jerusalem: Jerusalem Israel Exploration Society 2018) 143–163.
- Garfinkel, Y. – Mumcuoglu, M., „The Temple of Solomon in Iron Age Context”, *Religions* 10/3 (2019) art. nr 198. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel10030198>.
- Garfinkel, Y., „The Face of Yahweh?”, *Biblical Archaeology Review* 46/4 (2020) 30–33, https://www.academia.edu/43828953/Garfinkel_2020_The_Face_of_Yahweh_BAR_46_4_30_33.
- Greenhut, Z., „Moza during the 10th–9th Centuries BCE: The Results of Excavation Seasons 1993, 2002, and 2003 and their Reflection in a Wider Judahite Context”, *State Formation Processes in the 10th Century BCE Levant* (red. A. Faust – Y. Garfinkel – M. Mumcuoglu), *Jerusalem Journal of Archaeology* 1 (2021) 180–202. DOI: <https://doi.org/10.52486/01.00001.7>.
- Greenhut, Z. – de Groot, A., *Salvage Excavations at Tel Motza—The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations* (Jerusalem: Israel Antiquities Authority 2009).

- Herrmann, W., „Baal”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (red. K. van der Toorn – B. Becking – P.W. van der Horst; wyd. 2; Leiden – Boston, MA – Köln: Brill 1999) 132–139.
- Herrmann, W., „El”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (red. K. van der Toorn – B. Becking – P.W. van der Horst; wyd. 2; Leiden – Boston, MA – Köln: Brill 1999) 274–280.
- Hurowitz, V., „Inside Solomon’s Temple”, *Bible Review* 10/2 (1994), 24–25, 28, 30–37.
- Hurowitz, V., „Yhwh’s Exalted House – Aspects of the Design and Symbolism of Solomon’s Temple”, *Temple and Worship in Biblical Israel. Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar* (red. J. Day; London – New York, NY: T & T Clark 2007) 63–110.
- Hurowitz, V., „Solomon’s Temple in Context”, *Biblical Archaeology Review* 37/2 (2011) 46–57.
- Interview with Shua Kisilevitz, Director of Tel Moza Excavation in Israel*, Bible & Archaeology – The University of Iowa, https://bam.sites.uiowa.edu/articles/interview-kisilevitz?fbclid=IwAR0r4FSdDtcxqlGjVbD_7bQAawWWZtY3VNLtMMTHlewePAIldxpgtlLcRk.
- Kamlah, J., „Temples of the Levant – Comparative Aspects”, *Temple Building and Temple Cult, Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in the Levant (2–1 Mill. BCE)* (red. J. Kamlah – H. Michelau *et al.*; Wiesbaden: Harrassowitz 2012) 507–534.
- Keel, O. – Uehlinger, C., *Dieux, déesses et figurines divines. Les sources iconographiques de l’histoire de la religion d’Israël* (Paris: Cerf 2001) (wyd. niem., Fribourg-en-Brisgau – Basel – Wien: Herder 1992).
- Khalaily, H. – Re’em, A. – Vardi, J. – Milevski, I., „Foreword: The Motza (Moza) Excavations and Beyond”, *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century. New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region. Supplementary Volume* (red. H. Khalaily – A. Re’em – J. Vardi – I. Milevski; Jerusalem: Israel Antiquities Authority 2020) 9–18.
- Khalaily, H. – Vardi, J., „The New Excavations at Motza: An Architectural Perspective on a Neolithic ‘Megasite’ in the Judean Hills”, *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century. New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region. Supplementary Volume* (red. H. Khalaily – A. Re’em – J. Vardi – I. Milevski; Jerusalem: Israel Antiquities Authority 2020) 69–100.
- Kisilevitz, S., „The Iron IIA Judahite Temple at Tel Moza”, *Tel Aviv* 42/2 (2015) 147–164. DOI: <https://doi.org/10.1179/0334435515Z.00000000052>.
- Kisilevitz, S., „Terracotta Figurines from the Iron IIA Temple at Moza, Judah”, *Les Carnets de l’ACoSt Association for Coroplastic Studies*, 15 (2016). DOI: <https://doi.org/10.4000/acost.980>.

- Kisilevitz, S. – Eirikh-Rose, A. – Khalaily, H. – Greenhut, Z., „Moza, Tel Moza. Preliminary Report”, *Hadashot Akheologiyot. Excavation and Surveys in Israel* 126 (2014), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=10582&mag_id=121.
- Kisilevitz, S. – Lipschits, O., „Another Temple in Judah!” *Biblical Archaeology Review* 46/1 (2020) 40–49.
- Kisilevitz, S. – Lipschits, O., „Tel Moza: An Economic and Cultic Center from the Iron Age II (First Temple Period)”, *The Mega Project at Motza (Moza): The Neolithic and Later Occupations up to the 20th Century. New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region. Supplementary Volume* (red. H. Khalaily – A. Re'em – J. Vardi – I. Milevski; Jerusalem: Israel Antiquities Authority 2020) 295–312.
- Kisilevitz, S. – Lipschits, O., „Tel Moza. Preliminary Report”, *Hadashot Akheologiyot. Excavation and Surveys in Israel* 132 (2020), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=25702&mag_id=128.
- Kisilevitz, S. – Koch I. – Lipschits, O. – Vanderhooft, D.S., „Facing the Facts About the ‘Face of God’. A Critical Response to Yosef Garfinkel”, *Biblical Archaeology Review* 46/5 (2020) 38–45.
- Kisilevitz, S. – Lipschits, O., „Tel Moza Expedition Project 2021 Season: Excavating an Economic and Cultic Site from the Iron Age II near Jerusalem”, *TAU Archaeology Newsletter of The Jacob M. Alkow Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures The Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities* 8 (2022) 36. Newsletter 2022, https://en-humanities.tau.ac.il/sites/humanities_en.tau.ac.il/files/media_server/ArchaeologyInstitute/Publications/Newsletter%20arch%20TAU/PDFS/Newsletter%202022.pdf.
- Lipiński, E., *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu* (Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS 2013).
- Liverani, M., *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela* (tł. J. Puchalski; Warszawa 2010).
- Majewski, M., *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu* (Kraków: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II 2018).
- Mazar, A., „Temples of the Middle and Late Bronze Ages and the Iron Age”, *The Architecture of Ancient Israel: From the Prehistoric to the Persian Periods* (red. A. Kempinski – R. Reich; Jerusalem: Israel Exploration Society 1992) 161–187.
- Na'aman, N., „The Judahite Temple at Tel Moza near Jerusalem: The House of Obed-Edom?”, *Tel Aviv* 44/1 (2017) 3–13. DOI: <https://doi.org/10.1080/03344355.2017.1280970>.
- Negev, A. *et al.*, *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej* (tł. O. Zienkiewicz; Warszawa: Da Capo 2002).

- Niesiołowski-Spanò, Ł., *Dziedziectwo Goliata. Filistyni i Hebrajczycy w czasach biblijnych* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2012).
- Niesiołowski-Spanò, Ł. – Stebnicka, K., *Historia Żydów w starożytności. Od Thotmesa do Mahometa* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2020).
- van Oorschot, J. – Witte M., *The Origins of Yahwism* (Berlin – Boston, MA: De Gruyter 2019).
- Pakkala, J. „The Origins of Yahwism from the Perspective of Deuteronomism”, *The Origins of Yahwism* (red. J. van Oorschot – M. Witte; Berlin – Boston, MA: De Gruyter 2019) 267–281.
- Römer, T., *L'invention de Dieu* (Paris: Éditions du Seuil 2014).
- Ronowska, E., „Problem działalności budowlanej Salomona w świetle najnowszych odkryć archeologicznych w Megiddo”, *Collectanea Theologica* 90/3 (2020) 11–45. DOI: <https://doi.org/10.21697/ct.2020.90.3.03>.
- Ronowska, E., „Kiriath-Jearim – sanktuarium Arki Przymierza i domniemane Emaus w świetle najnowszych odkryć archeologicznych”, *Collectanea Theologica* 90/4 (2020) 5–37. DOI: <https://doi.org/10.21697/ct.2020.90.4.01>.
- Rosół, R., „Kwestia léschē-liškā – próba reinterpretacji”, *Starożytna Palestyna – między Wschodem a Zachodem* (red. M. Münnich – Ł. Niesiołowski-Spanò; Lublin: Wydawnictwo KUL 2008) 149–159.
- Shapira, D., „The Moza Temple and Solomon's Temple”, *Bibliotheca Orientalis* 75/1–2 (2018) 25–48, https://www.academia.edu/38346245/The_Moza_Temple_and_Solomons_Temple.
- Shuster, R., „In Photos: Excavating the great temple at Motza near Jerusalem”, *Haaretz* (Aug. 26, 2021), https://www.haaretz.com/archaeology/TIMELINE-in-photos-excavating-the-great-temple-at-motza-near-jerusalem-1.10145848?fbclid=IwAR1U25%20HHDU8asbK9MqfeOAEKcwhTZZFcUSL7WdeHnLb-Vx877Z6_Zar6A4.
- Uehlinger, C., „Anthropomorphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images”, *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism, and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East* (red. K. van der Toorn; Leuven: Peeters 1997) 97–155.
- Uehlinger, C., „Beyond 'Image Ban' and 'Aniconism': Reconfiguring Ancient Israelite and Early Jewish Religions in a Visual and Material Religion Perspective”, *Figurations and Sensations of the Unseen in Judaism, Christianity and Islam: Contested Desires* (red. B. Meyer – T. Stordalen; London – New York, NY: Bloomsbury Academic 2019) 99–123.
- Waszkowiak, J.J., *The Altar Laws in the Pentateuch in the Light of the Archaeological Evidence* (Studia i Materiały – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny 161; Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 2013).
- West, M.L., *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie* (tł. M. Filipczuk – T. Polański; Kraków: Wydawnictwo Homini 2008).